

Els oficis de la construcció a la Garrotxa i la Selva, 1560-1660. Arquitectes, picapedrers i mestres de cases

*Building trades in La Garrotxa and La Selva, 1560-1660.
Architects, stonemasons, and master builders*

Xavier Solà Colomer¹

Resum

La intensa activitat constructora a moltes viles de les comarques de la Garrotxa i la Selva, entre 1560 i 1660, és deguda a tres grans factors: a la millora de la conjuntura econòmica (a partir de l'especialització, sobretot entorn de la draperia), al notable creixement demogràfic i als efectes dinamitzadors del concili de Trento. L'arribada de centenars de mestres de cases i picapedrers occitans, i la participació de rajolers, fusters, serradors i ferrers locals, van fer possible un fenomen simultani i coincident de gran envergadura: la construcció de noves cases, barris i carrers sencers, l'alçament de masos de nova planta, la rehabilitació i embelliment de moltes cases de pagès, així com la construcció de noves esglésies, noves capelles i nous campanars.

Paraules clau: picapedrer, mestre de cases, arquitecte, rajoler, teuler, calciner, masia, casa mitgera, església, immigració occitana, concili de Trento, Garrotxa, Selva.

Abstract

The intense building activity in many towns of La Garrotxa and La Selva, between 1560 and 1660, is due to different factors, which we can summarize in three: to improve the economic situation (through specialization, especially in drapery), remarkable population growth, and the dynamizing impact of the Council of Trent. The arrival of hundreds of Occitan master builders and stonemasons, and the participation of local brickmakers, carpenters, saw-

1. ORCID: 0000-0002-6512-2135. Doctor en història. Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca. Adreça electrònica: xsola@xtec.cat. Aquest treball forma part de la recerca de l'autor *La revolució urbana a la Catalunya moderna (1570-1660)*. *Viles, masos i esglésies, construcció i arquitectura a la Garrotxa i la Selva*. Anglès, *la Cellera de Ter, Amer, les Planes d'Hostoles, Sant Feliu de Pallerols, la Vall d'en Bas, les Preses i Ridaura*, Beca Ernest Lluch de Ciències Socials 2015, Olot, inèdit.

Rebut: III/2020. Avaluat: IV/2020. Versió definitiva: VII/2020.

yers and blacksmiths, made possible a number of simultaneous and coincidental phenomena of great importance: the construction of new houses, neighbourhoods and whole streets; the renovation and embellishment of many farmhouses, and the construction of new churches, chapels and bell towers.

Keywords: stonemason, master builder, tilemaker, architect, tiler, limer, farmhouse, town house, church, Occitan immigration, Council of Trent, Garrotxa, La Selva.

Objectius i metodologia

Una sèrie de pobles i parròquies de les comarques actuals de la Garrotxa i la Selva viuen una autèntica revolució econòmica i comercial, urbana i arquitectònica, a cavall dels segles *xvi* i *xvii* (1560-1660). Es troben molt ben posicionats en les xarxes de camins comercials entre Girona, Olot i Vic, ciutats que exerciren de pol d'atracció per a múltiples artistes i artesans, i encara molt més en les dues xarxes episcopals. Les viles de les valls d'en Bas (seguint el curs del riu Fluvià: Sant Esteve d'en Bas, el Mallol, els Hostalets d'en Bas, les Preses) i d'Hostoles (seguint el del riu Brugent: Sant Feliu de Pallerols, les Planes d'Hostoles i Amer), fins a arribar al curs mitjà del Ter (la Cellera de Ter i Anglès), esdevenen importants zones de comunicació i pas comercial, que permeten el seu creixement i la seva revitalització i transformació.

La principal font documental per estudiar aquest fenomen han estat els protocols notarials, perfectament conservats, de les notaries del Mallol, Ridaura, Sant Quintí d'en Bas, les Preses i Sant Feliu de Pallerols (a l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa), de les Planes d'Hostoles (a l'Arxiu del Monestir de Sant Joan de les Abadesses), i d'Amer i Anglès (a l'Arxiu Històric de Girona). Tots ells han estat buidats de manera sistemàtica i exhaustiva, volum a volum i any per any, entre el 1560 i el 1660. La Guerra dels Segadors i la Guerra de Separació, del 1640 al 1652, si bé marquen un alentiment o parèntesi, no són pas una ruptura: la zona estudiada resta lluny de les principals zones del conflicte.

Aquesta informació s'ha completat amb documentació eclesiàstica —llibres sacramentals, llibres d'obra i de confraries i visites pastorals—. L'abundància de notícies documentals ha permès el contrast amb els edificis i espais corresponents, encara presents, molt ben preservats i la major part habitats. Aquesta coincidència és totalment excepcional i inèdita sobretot per a unes viles i poblacions de la primera edat moderna oblidades per la historiografia, que s'ha centrat en l'època medieval —en les sagreres i celleres— i n'ha menystingut el creixement urbanístic a favor de l'anàlisi de casos puntuals —edificis singulars—. El treball de camp ha esdevingut fonamental, profitós i útil. Les anàlisis de l'urbanisme, pràcticament fossilitzat i intacte, i de l'arquitectura, pel que fa als estils, mètodes, materials i tècniques dels mestres de cases i picapedrers, han esdevingut la part feaent i palpable del que es deia en la documentació.

L'existència de milers de contractes de construcció (de masos, cases, molins, esglésies o ponts), albarans, èpoques, debitoris i «memorials» de pagaments d'obres, ha posat al des-

cobert la presència d'uns artesans i menestrals fins ara anònims i desconeguts, ha permès identificar cada parcel·la, posar nom als autors d'edificis i dignificar el seu treball, i ha ajudat a constatar els ritmes i processos de creixement de la població, i la seva traducció en la construcció —o rehabilitació— d'habitatges, tant de l'hàbitat concentrat com del dispers, fins al punt que podem parlar de *boom* de la construcció.

El creixement de viles i pobles garrotxins i selvatans

Aquestes viles formen part d'un xarxa urbana complexa o composta, encapçalada per la ciutat de Barcelona però complementada per una sèrie de xarxes paral·leles vinculades a la principal, amb les quals s'estableixen lligams econòmics molt potents (García Espuche 1998; Dantí 2005, 2011 i 2015). És a dir, aquesta xarxa múltiple donava lloc a un territori perfectament vertebrat: un món rural integrat dins el món urbà. És aquí on podem situar el paper de les viles petites i els pobles mitjans, gairebé com a protagonistes secundaris de la història social i econòmica de la primera Catalunya moderna.

Les viles que nosaltres estudiem, responen, precisament, a aquest paper: creixen demogràficament i, al seu torn, urbanísticament; creen un entorn ampli de dependència envers elles —amb una gran varietat en els sectors de la producció i els serveis—, que la historiografia francesa ha denominat *ville d'appui* —vila o ciutat de suport—; per exemple, gairebé totes elles disposen de notaries, mercats o fires, i en totes hi ha presència de petits i mitjans grups de privilegiats —alguns residents, però la majoria absents a Girona i Barcelona—, si bé els petits privilegiats augmenten en el segle XVII avançat —militars i membres de la Inquisició (Dantí 2015: 6).

Les nostres viles poden entendre's per les seves funcions urbanes, tot i que no tenen un nombre elevat d'habitants. Funcions que poden dividir-se, segons els historiadors del món urbà, entre les bàsiques i les secundàries, i que es relacionen amb les que ara hem esmentat. Les bàsiques es caracteritzen per la seva centralitat artesanal, amb una varietat d'ocupacions, mantenen un intercanvi actiu amb altres centres de les mateixes característiques i ocupen un lloc d'influència en el seu entorn. Les secundàries fan referència a formes de govern complexes, a l'existència d'una elit local, a la presència de professionals liberals o bé d'institucions religioses i/o d'ensenyament. Per tant, són diferents maneres d'entendre un altre nivell del món urbà, que permet integrar viles demogràficament molt petites. Els casos que expliquem s'adiuen a aquest esquema, i és que la Catalunya dels segles XVI i XVII és un territori de pobles i petites viles —amb alguna excepció, com ara Barcelona—, per sota dels quatre-cents focs.

Localitzades al nord-est català, s'han de relacionar amb la Catalunya transpirinenca —i no només pel que fa a la immigració massiva occitana, sinó també amb el comerç d'ambdós costats dels Pirineus—, amb la Catalunya central —Osona, el Bages i el Vallès—, que comuniquen amb Barcelona, i amb la Catalunya oriental —Girona, l'Empordà i la Selva marítima—, que connecten amb els ports i la costa mediterrània. Girona, Olot i Vic són els vèrtex del triangle dins del qual situem geogràficament i econòmicament les nostres vi-

les. El paper que tenen aquestes tres ciutats entre els segles *xvi* i *xvii* és fonamental per entendre l'encaix de les petites poblacions situades a la vall d'en Bas, la vall d'Hostoles i la vall d'Anglès, que formen un corredor natural que comunica el Ter, el Brugent i el Fluvià que va paral·lel al camí ral i enllaça Girona amb Olot. Una via que havia estat considerada com a secundària, però que trobem molt activa i dinàmica.

El tàndem Anglès/la Celler de Ter fa de node de comunicacions en la confluència de camins que venen per l'est, de Girona, Salt i Bescanó, pel sud, de Santa Coloma de Farners i Brunyola, per l'oest, amb Osor i les Guillerries, i pel nord i el nord-oest, amb les valls del Ter —Susqueda i Sau— i Amer. Aquesta situació estratègica converteix la població en punt privilegiat d'intercanvi comercial. És en la representació de la universitat d'Anglès on es diferencien, clarament, els membres de la vila —menstrals i negociants— i els del terme —pagesos—. El cas d'Amer s'ha d'entendre també amb les poblacions del voltant, de les Guillerries-Collsabra i la vall d'Hostoles. El cas de Sant Feliu de Pallerols destaca per les relacions que estableix amb els pobles del Collsabra —l'est d'Osona— i, encara més, amb la vila de Rupit. L'especialització en el tèxtil és tan gran que s'ha d'organitzar a través d'un gremi que agrupa paraires i teixidors de llana i lli. Sovint s'indica que la llana —blanca o negra— prové d'Aragó. La representació dels seus membres té un pes destacat en l'elecció dels síndics de la universitat de la vall d'Hostoles. La seva participació en les Corts —confirmada pels successius reis Àustria— es justifica en el context de la seva ascendència dins la xarxa urbana. Així queda palès, com a culminació d'aquest procés, que Sant Feliu de Pallerols i la vall d'Hostoles siguis acceptats a les Corts de 1705-1706. Existeix una evident contraposició entre els habitants de la vila —dedicats a l'artesania i més a les manufactures— i els habitants dels masos —pròpiament pagesos—. La vall d'en Bas i les Preses —que és geogràficament dins la vall— aprofita el camí ral que creua la vall i comunica Olot amb Vic passant per les marrades del Grau i el Collsabra. El cas de Ridaura també és ben interessant. La seva situació enclotada no té res de marginal o aïllada, sinó que està relacionada directament amb els camins que porten cap al nord i el nord-oest, a Ripoll i Camprodon —que creiem que són el punt d'entrada dels draps i mineral de ferro—, a l'est, a Olot —amb qui manté relacions constants— i al sud, a la vall d'en Bas. Aquestes viles i pobles, situats a la Selva i la Garrotxa, ascendeixen de posicions dins la jerarquia vilatana de l'època moderna, sense esdevenir mai ciutats.

Les fires locals especialitzades en bestiar porcí, oví i mular —més que no pas en cereals— estan ben arrelades en els entorns rurals, amb un abast supralocal, alhora que complementen els mercats setmanals (Sales 1983). Les compres i vendes de bestiar de bast —mules, bous, ases, matxos—, que tenim sempre registrades davant de notari —registres en els quals s'indica el color de l'animal, el pes o l'edat aproximada i el preu, i poques vegades la procedència—, són tan freqüents que només poden entendre's dins el comerç a gran escala entre el Migdia francès i els Pirineus. A la fira de muls de Rodés —capital de la Roergue— hi acudia molt gent catalana (Pojade 2011). A Anglès el mercat setmanal dels dissabtes se celebrava des del 1294 i tenia lloc una fira des del 1321, segons sengles privilegis reials atorgats per Jaume II. Al Mallol, el rei Pere III el Cerimoniós atorga el privilegi de fira el 1377, per Sant Nicolau, fira que durava vuit dies des de la celebració del dia del

sant. A Sant Feliu de Pallerols el senyor de la vall, Guerau de Rocabertí, atorga el privilegi de celebració de la fira de Santa Llúcia el 1393, la qual se celebrava a continuació de la fira del Mallol.

Nous barris, cases mitgeres i masos

El creixement de la població es manifesta, en l'àmbit constructiu, de múltiples maneres, a saber: primer, amb l'edificació de nous barris amb cases mitgeres; segon, amb la construcció de nous masos i la rehabilitació dels vells; i, tercer, amb la construcció de noves esglésies, més espaioses, per encabir la població creixent —les esglésies parroquials de Sant Miquel d'Anglès, Sant Miquel d'Amer, Santa Maria de Sales, Sant Cristòfol de les Planes i Sant Feliu de Pallerols—, amb l'ampliació d'esglésies medievals —com la de Sant Privat d'en Bas— o amb la construcció de noves capelles —les de Sant Just del Mallol, i la Salut i el Roser de Sant Feliu—, segons, a voltes, les indicacions dels bisbes a les visites pastorals (Solà 2008a).

Seguint el camí ral, a cada població hi neixen i creixen nous carrers, on s'instal·len ferrers, comerciants, negociants, mulers i hostalers. A Anglès es remodela el carrer d'Avall, amb la construcció de les cases del mercader Bernat Deu (c. 1580), la del negociant Pere Bechdejú (1638-1640), la del canonge Guerau Lorella (1658), la dels ferrers Espinàs i can Camps. Fora les muralles, en el que serà el carrer del Raval, en el portal que mena a Amer, s'hi instal·len bracers i pagesos, un parell o tres d'hostals i el ferrer Joan Boix (1661). El 30 de setembre de 1630 Anna Parés, vídua del pagès Gaspar Carreres (a.) Parés, contracta el mestre de cases francès Jaume Renteres perquè li construeixi una casa en aquest lloc. Un altre barri, el portal i el camí que porta a Santa Coloma de Farnés es desenvolupen al voltant de la capella de Santa Magdalena, l'hospital de pobres i l'escola. Santa Maria de Sales —o la Celler de Ter—, situada en pla camí ral entre Amer i Anglès, creix més enllà de les trenta passes de la sagrera, conformant la cellera: el carrer Figaric neix a partir de la casa que Llàtzer Figaric, pagès senyor útil del mas Figaric, fa construir el 1565, i que després amplia Pere Figaric el 1611; la plaça pública o major s'estructura a partir del casalot de can Dalmau, que el pagès Joan Dalmau fa construir entre els anys 1596 i 1601, o bé del carrer Major, on es localitza la casa del serrador francès Joan Balla (can Pistola), aixecada el 1569.

A Amer es construeixen els carrers que surten i van a parar a la plaça Major, punt neuràlgic de la vila, on s'hi celebra un mercat permanent. Són els carrers de la Riera, amb la casa del teixidor de lli Baldiri Noguer, construïda el 1627, el carrer d'Avall o el carrer de la Creu Coberta, on el pagès i paraire Joan Gelabert (a.) Palou de la Coberta i la seva muller, Sebastiana Gornés, havien fet aixecar una casa el 1592. Al barri de Pedreguet i el carrer de Girona, punt d'entrada a la vila pel costat sud, s'hi van posicionar diferents ferreries.

A les Planes d'Hostoles es construeix de bell nou el barri conegut com «lo Quadro» (Solà 2018b), un espai perfectament quadrangular, limitat per quatre carrers i format per diferents illes de cases mitgeres perfectament alineades. A partir de la dècada del 1560 Joan Onofre Olmera i de Bianya, i després el seu fill Bernat i el seu net Joan, senyors jurisdic-

cionals de la parròquia de Sant Cristòfol, habitants del castell o milícia dels Olmera, comencen a establir terrenys en una zona de marges i camps al costat nord de la sagrera i cellera, seguint el camí ral d'Amer a Sant Feliu.

A Sant Feliu de Pallerols es reconstrueix l'interior de la vila vella emmurallada o sagrera i, paral·lelament, a l'exterior, nous carrers, lluny de les constriccions dels murs: la plaça del Firal, l'actual avinguda Viola, el carrer del Centre i el llarg tram del camí ral des de la capella de Sant Sebastià fins al puig de la Rectoria. Fins a arribar a un nivell tan gran de creixement que es va plantejar la creació d'una nova universitat. Al costat sud, els picapedrers francesos Joan Guilló (a.) Blanc i Guillem Viola es construïren les seves cases, de costat, en terrenys que els venen els comerciants Llorenç i Montserrat Espígol el 1563 i el 1568; i el comerciant Nicolau Solà, que esdevindrà ciutadà honorat de Girona, hi farà aixecar una casa impressionant el 1622. Al costat oest, el prevere Pere Sorviol (a.) Alou es fa aixecar la seva casa a la plaça del Prat el 1573. El sabater Mateu Pau es fa construir la seva casa el 1565 aprofitant el desmantellament dels murs i del portal est, al carrer del Centre.

Però l'exemple més reeixit és la urbanització que ressegueix el camí ral, que va paral·lel al riu Brugent (antiga riera d'Amer), a Sant Feliu. A la part de baix s'hi van instal·lar els ferrers Antoni Pou, que es va fer construir una ferreria (i un habitatge) imponent el 1565 (vegeu fotografia 1), i Joan Fàbrega, que ho va fer el 1616. A la part central, el mestre de molins francès Guillem de la Trella es va construir la seva pròpia casa el 1578 i va col·locar a la façana un escut amb el seu nou, la data i una gran roda de molí. A la part superior, al puig de la Rectoria, el picapedrer francès Pere Boada es construeix també la seva pròpia

Fotografia 1
Casa del ferrer Antoni Pou, construïda el 1565,
al carrer de Sant Sebastià de Sant Feliu de Pallerols

casa el 1618, i el serrador francès Joan Laporta i el fuster Antic Cussanes ho fan el 1620, entre molts altres edificis. Els contractes de construcció indiquen que es prengué la pedra negra del llit del riu, és a dir, el basalt procedent de la colada del volcà del Traiter.

A Sant Esteve d'en Bas el fenomen és semblant al de Sant Feliu. Es construeix més enllà de la sagrera de Sant Esteve, adaptant-se als pendents del puig. Es van urbanitzant els carrers de l'Àngel Custodi, on hi construeixen els mestres de cases Antoni Farja i Joan Xesa —tots dos francesos— a principis del segle XVII. Al carrer de Sant Esteve s'hi troben les cases que fan aixecar els teixidors de lli Joan Bac i Joan Tort, la del ferrer Joan Martí —que el 1615 contracta els mestres de cases Joan Cairola i Joan Xesa— i la del sastre Joan Plana (c. 1624). Al carrer de la Creu el fuster Josep Pujades contracta, el 1624, el mestre de cases Antoni Farja per construir la seva casa.

Els Hostalets d'en Bas neix en el canvi de segle amb la construcció de cases al camí ral que enllaça Olot amb Vic a través de les marrades del Grau. El primer i principal edifici és l'Hostal Nou —o Hostalnou—, que mena el pagès de Falgars Joan Garganta, que fa d'hostaler al voltant del 1600. Després va atraient altres estadants. Igualment a les Preses, on la majoria dels habitants són francesos: el bracer Ramon Teixidor (1600), els pagesos Francisco Ballot i Antoni Gerondi (1603), el mestre de cases Gabriel Fàbrega (1617-1636), el teixidor de lli Narcís Quintana († 1618) o el sabater Jeroni Cuncelles (1638). El beneficiat Gabriel Mata es fa construir la seva casa a redós de l'església i ben a prop del mas Mata, que Joan Mata reconstrueix durant la dècada del 1630.

Els oficis de la construcció

Els picapedrers i els mestres de cases són els veritables protagonistes d'aquesta revolució constructiva i urbana. Hem localitzat 287 individus, dels quals la documentació ha permès elaborar unes completes prosopografies: 171 són d'origen francès —occità— (59,6 %). Un nombre molt elevat per a una geografia i una cronologia tan específiques. Hi hauríem d'afegir els oficis que ho complementen: rajolers, teulers i calciners (44 individus), ferrers (294), fusters i serradors (405).

Alguns són passavolants o itinerants, però la majoria són residents i fixos en una mateixa població, per tal de satisfer la demanda local que es genera. A més, a cada un dels pobles que estudiem s'instal·la, com a mínim, un picapedrer, un mestre de cases o un arquitecte d'origen francès, que es casa amb una veïna i que produeix, treballa i fabrica moltíssim. Hi ha exemples de picapedrers i mestres de cases francesos que porten una activitat frenètica: Pere Mas, Joan Cadirac, Pere Boada o Esteve Giralt treballen incansablement.

Joan Cadirac és el personatge que tenim més ben documentat. Era originari del veïnat de Cadirac (Auriac, bisbat de Tolosa). S'estableix a Sant Feliu de Pallerols, on es casa. El trobem treballant a la capella del Roser de Sant Feliu (1572), al campanar de Sant Martí de Llémna (1585), a la saboneria dels paraires Pere Fàbrega i Joan Torra, de Sant Feliu (1588), o bé a l'església del convent del Carme, d'Olot (1592). Pere Boada sabem que era francès, però no saben exactament d'on, fins que s'estableix a Sant Feliu, on es construeix la seva

casa (1618). Reconstrueix el mas Rovira de Sant Feliu (1618), el pont sobre el riu Brugent (1632) i la capella de Sant Isidre de Sant Privat d'en Bas (1639). Esteve Giralt procedia de Sant Bartomeu de Marçilhac (bisbat de Llemotges) i ve a viure a les Planes, les Encies i Anglès. El trobem treballant en un corral de Joan Riba (1627) i a la casa del treballador Miquel Boixó (1633).

Tots tenen una mobilitat de treball centrada en uns quilòmetres propers al poble de residència. El picapedrer i mestre de cases de Sant Feliu de Pallerols, Miquel Balandia, el 1567 es trasllada a viure a Banyoles —per motius laborals— i arrenda per quatre anys al picapedrer Joan Juí, de Sant Feliu, la seva casa i botiga que té al costat del cementiri. El 1625 trobem els germans mestres de cases Pere i Joan Farges, de Sant Privat d'en Bas, treballant al mas Oliva de Montagut. Molts altres picapedrers i mestres de cases procedents d'Olot o Girona, per exemple, els trobem treballant arreu de la Garrotxa: l'arquitecte Esteve Xambroto, d'Olot, el trobem a Ridaura el 1580; l'arquitecte Joan Pujades, de Girona, també és a Ridaura el 1607, i el mestre de cases Joan Cosarany, d'Olot, el 1633 és al Mallol. El 1592 trobem Antoni Espina (a) Montaner, un arquitecte francès resident a Peralada (Alt Empordà), instal·lat a Sant Feliu.

Olot, Vic i Girona i les seves àrees d'influència comarcal exercien de pol per a múltiples artesans i artistes, i encara molt més ho feien les ciutats catedralícies —Vic i Girona— (Abril 2017; Domènech 2001). Les zones de pas, d'un costat a l'altre, permeten el seu creixement, revitalització i transformació. Santiago Alcolea, per exemple, documenta la presència d'un grup de picapedrers i mestres d'obres francesos, del Llenguadoc occidental i central, que treballen a la plana de Vic i que el 1598 són la majoria dins la confraria de Sant Roc, Sant Antoni i dels Quatre Sants Màrtirs i el gremi de mestres de cases de la ciutat de Vic (Alcolea 2003: 226). Així, hem pogut comprovar que aquest estol de mestres i oficials de la pedra treballen indistintament en masos i esglésies de l'altiplà del Collsacabra (Osona), emprant unes tipologies molt similars, per exemple, en les portes: amb arc de mig punt, amb dovelles i carreus tot al volt perfectament tallats, amb la clau inscrita amb l'any o amb un símbol. Ho trobem a les esglésies de Sant Martí Sescorts (1561), Falgars (1583), Sant Julià de Cabrera, Sant Bartomeu Segorgues, Pruit i Sant Llorenç Dosmunts —aquestes darres, sense la data gravada—. A l'església de la Vola, en la visita pastoral del 1593 es mana als «obres agen de aver mudat y fet de nou ab *molt bona pedra picada* lo portal major de dita yglésia a la part de ponent lo qual faran en forma rodona ab ses bones portes y golfos grossos ab tot la seguretat convenient de assí a la festa de Pentecostés primer vinent» (Solà 2008a: 157);² sortosament encara avui dempeus, hem comprovat, segons la llinda, que fou feta el 1594 i restaurada el 1828.

De moment només tenim algunes dades bibliogràfiques esparses per a la resta de la Garrotxa i la Selva, ja que els grans conjunts notariais d'època moderna resten per estudiar (Solà 2008b: 322-323). A Olot, Carme Giralt va documentar els mestres de cases santfeliuencs Joan Cadirac contractant el cor del convent del Carme, d'Olot, el 1593, i Guillem Pusalgues fent la capella del Roser de Sant Cristòfol les Fonts el 1622 (Sala 1987: 74, 82

2. La cursiva és nostra.

i 130-131). Josep M. de Solà-Morales en va localitzar molts altres entre la població immigrant francesa establerta a Olot (Solà-Morales 1983). Gemma Domènech ha documentat el procés invers, el de mestres de cases que s'estableixen a Girona —on s'integren amb el gremi— procedents de la ruralia: Antoni Robert Masjoan viu a Bescanó, Francesc Oliver és d'Amer i Miquel Viladecàs és de Sant Feliu de Pallerols (Domènech 2001: 299, 312 i 339). Però són casos molt puntuals, poc significatius, els que estan relacionats amb la capital. I és que treballar fora de la ciutat tenia els seus avantatges: escapar de la rigidesa del gremi, de la normativa que imposa, del control que exercia, dels preus i salaris que estipulava. Domènech ha pogut demostrar que dins el gremi de Girona predominen els picapedrers de Girona mateix, però també n'hi trobem molts de francesos i dels pobles del seu extraradi —per exemple, n'hi ha una bona colla de Salt, Celrà, Bordils, Fornells, Bescanó, Cassà, Mollet, Riudellots de la Selva o Llagostera.

Santa Pau, una vila formada a l'època medieval i construïda a redós del castell, es reconstrueix i creix a l'època moderna. Miquel Àngel Fumanal i Albert Reixach parlen de l'ocità Llätzer Mas com «un dels probables artífexs materials de la febre edilícia» (Fumanal i Reixach 2011: 14), documentat a partir de la dècada del 1570 i ben relacionat amb obres de grans famílies del poble i dels barons. A Besalú, el monestir de Sant Pere i l'església parroquial de Sant Vicenç atrauen algunes obres importants. El monestir de Sant Pere es refà el 1598. El 1604 se signa el contracte de la capella de la Preciosíssima Sang de Jesús entre els pabordes de la confraria i Antoni Valader, mestre de cases de Girona, segons una traça del mestre Ferrer (Bartolomé, Fumanal i Sanjosé 2003: 108-109).

A la Selva, Miquel Borrell esmenta al litoral els casos de Tossa de Mar, que «al segle *xvi* es comença a construir fora muralles, a la plaça del Mercadal i a banda i banda del camí ral, aprofitant el negoci del salaó», i Blanes, on en «el segle *xvii* desapareixen bona part de les muralles per respondre a l'augment demogràfic» (Borrell 2011: 365). Aquest fenomen consisteix a densificar la corona perifèrica de les viles, expulsant la gent que no pot encabir-se dins, colonitzant i sortejant els murs. Les esglésies són objecte de nova construcció, renovació o ampliació. Un cas ben significatiu és l'església parroquial de Sant Romà, de Lloret de Mar, que es construeix de nou a partir del 1509 i que al llarg dels segles *xvi* i *xvii* s'embelleix amb retaules de diferents confraries, tabernacles o capelles, amb la intervenció de múltiples mestres de cases i artistes (Vilà Galí 2011).

Models i estils, tradició i modernitat

La construcció d'edificis religiosos —esglésies i capelles— i edificis civils —masos i cases mitgeres— representa en aquest canvi de segle la combinació d'elements tradicionals i elements moderns —locals, occitans i italians—, que dona lloc a diferents models híbrids i eclèctics. Per tant, és difícil buscar aïlladament o separatament aquests tres aspectes que conformen el trencaclosques: les aportacions franceses, la continuïtat local —d'origen tardomedieval— i les innovacions dels tractadistes renaixentistes italians esmentats o hispànics. Tots tres es fonen, sovint, en un mateix edifici (Miralpeix i Solà 2001: 22-27 i 34-35).

L'arribada massiva de picapedrers francesos comporta la incorporació d'elements medievals o renaixentistes del seu país o territori d'origen. Uns elements, però, que són extremament difícils de resseguir. Els estudis que va portar a terme l'arquitecte, arqueòleg i historiador de l'art francès Eugène Viollet-le-Duc (París, 1814 — Lausana, 1879) al segle XIX sobre l'arquitectura medieval i renaixentista del seu país, poden ser un bon punt de partida, sobretot pel que fa als aspectes més formals (Midant 2002). Potser hi trobaríem, per exemple, elements sobre la tipologia de les obertures, de manera molt matisada, en els masos i les cases mitgeres: creiem que les finestres cantoneres, les dobles finestres cantoneres i les finestres creuades poden ser una incorporació occitana, però poc més podem apuntar. Els canvis que introdueixen semblen, en primer lloc, molt subtils i d'introducció gradual; en segon lloc, responen a la hibridesa dels elements locals i dels renaixentistes, i, en tercer lloc, queden en l'epidermis ornamental. Tal com indica Joaquim Garriga, «la incorporació de formes renaixentistes a les masies presenta una amplíssima casuística, testimoni de l'adaptació lenta però capillar dels pedrapiquers d'arreu del país a noves morfologies», un repertori ornamental que no divergeix essencialment del d'edificis urbans amb pretensions equivalents, però que en «l'arquitectura rural els valors constructius i funcionals prevalen per damunt dels de simple caràcter decoratiu» (Garriga 1986: 81). Els portals es resolen preferentment amb arc de mig punt, amb grans dovelles de pedra i amb l'obertura proporcionada a dos radis de llum per tres d'alçada total. Així s'indica en un arrendament el 1654:

Jo, Magí Balester, texidor de lana de la present vila de Amer, arendo a vos senyor, en Domingo de Casador, texidor de la dita vila, tota aquella maytat de casa del portal rodó ab la cambre qui és sobre, los tallés de dit Ballester, ab la maitat del or[t], y asò per temps de quatre anys, començant lo die de la Concepció, y tanbé la maytat del tarongàs, y asò per preu cada any de III ll. XVIII sous per any, y durant lo dit temps promet de no traure-la per ell ni per altre, largament com en la paret qui's se a de ffer per lo saler que vos dit Domingo los agan a desfer a costos y despeses vostras, absepta la maytat de la cals que y a tanta mia.³

La majoria de les esglésies incorporen elements de la tradició local, és a dir, del gòtic dels segles XIV i XV. Les capelles que es construeixen de nou, als segles XVI i XVII, adossades al cos de la nau central de les esglésies, prenen una forma quadrada o rectangular, fet que altera completament la planimetria original. A les esglésies de nova planta es continua emprant la planta de nau única amb diferents trams, coberta amb volta de creueria i arc apuntat, tal com podem veure a Santa Maria de Sales, Sant Feliu de Pallerols i Sant Cristòfol de les Planes (Solà 2019a i b i Solà i Valls 2018). Les esglésies d'Arenys de Mar (1575-1628), Salt (1597-1631), Hostalric (1599-1625), Begur (1600-1624), Cadaqués (1619-1641) i Llagostera (1632-1649) les podem comparar amb altres del bisbat gironí de cronologia i estil similars. A més, als murs gruixuts s'utilitza l'*opus caementicium*, un paredat groller, i es reserva la pedra tallada per als elements de major esforç o qualificació especial —arcs, portes i finestres (Garriga 1986, 1988 i 2003; Mària 2001; Carbonell 2008).

3. Arxiu Històric de Girona (AHG), Notaria d'Amer, Pau Serra, Manual, 1561-1565 (238) [1564, desembre, 10], f. 9v.

Molt escassa, però més visible i reconeixible, és la presència d'elements formals de tipus renaixentista, coneguda com *a la romana*: les portes i portalades —i no pas la façana sencera— del monestir d'Amer i de la capella del palau de l'abat, i de les esglésies de Sant Feliu de Pallerols i de Sant Cristòfol de les Planes: bàsicament resolt amb columnes o pilastres toscanes i frontons triangulars. Potser la via d'arribada més plausible dels tractats d'arquitectura italians sigui a través de França i de les traduccions franceses: el tractat d'Alberti es tradueix al francès el 1553 (Burke 2000: 121; Lemerle i Pauwels 1998; Zerner 2002). La nova capella del Roser, a Sant Feliu de Pallerols, i la nova església de Sant Miquel, a Anglès, presenten, per exemple, la nau central amb volta de canó i llunetes, i l'ús d'arc de mig punt en capelles laterals (Solà 2005 i 2018a). Dins del monestir de Santa Maria d'Amer trobem un element tardà —de finals del segle XVII— que finalment podem interpretar: és la substitució dels pilars per grups de quatre columnes (Solà 2010: 151). Javier Ibáñez Fernández ha estudiat l'origen d'aquesta solució arquitectònica, que es troba a l'església de San Giorgio dei Genovesi, a Palerm, construïda al voltant del 1576, i que arriba a territoris peninsulars, a l'església de Fuentes de Ebro, a Saragossa, amb Quinto Pierre Vedel, un arquitecte d'origen francès que va treballar al sud d'Aragó al segle XVI (Ibáñez Fernández 2008: 77).

Treball i aprenentatge de l'ofici: «fer y fabricar a ús de bons mestres de cases»

Un fenomen que protagonitzen els picapedrers i mestres de cases és la construcció de les seves pròpies cases, que a voltes es venen o se'n desprenen, i d'aquesta manera contribueixen a la revitalització urbanística. Ho trobem, principalment, a les Planes, Sant Feliu i Sant Esteve d'en Bas. La gran majoria de mestres de cases que hem localitzat treballen conjuntament amb altres mestres de cases, picapedrers, serradors, fusters, ferrers o rajolers. Constituïen societats i companyies informals entre ells, amb pactes implícits, per tal de poder realitzar obres de mitjana i gran envergadura, ja que fins ara només n'hem localitzat una d'escripta. Ens ho fa pensar el que fet que apareguin en la documentació formant parelles, o en grups de tres o quatre, i encara més entre mestres francesos. Si no, els hauria estat impossible fer determinats tipus d'obra. Així, pensem que s'associen els picapedrers francesos Pere Arnau i Llorenç Selva, allotjats al mas Pla el 1564, quan treballen a les ordres de Joan Fàbrega, pagès de Sant Feliu de Pallerols; els mestres de cases Antoni Cadirac, Pere Mas i Joan Martra, el 1591; els mestres de cases francesos d'Amer Joan Mas i Joan Boixó el 1636; els picapedrers Joan Cosinyer i Bernat Seis el 1610, i Antoni Farja i Joan Vaixera el 1615. El 1634 el mestre de cases francès Francesc Giral lliura a un altre mestre cases francès, Esteve Xiemels, un llistat o memorial de la «feyna feta per dit Giral» i que falta cobrar, cosa que suggereix la idea de col·laboració i treball conjunt, consistent en «primo deu m^o Baldiri Bosch sis lliures de feyna feta a lo hort den Bola. Item deu han Vilar de Cogolls de feyna y despeses fetes un dobló. Item deu Maurici t., serrador, sinc lliuras quatra sous. Item deu fra Jauma armità quatra sous. Item Johan Carió 2 ll. Item an Ma-

theu Serra tres reals. Item deu han Pasabriu nou sous». ⁴ Un cas excepcional és la formalització d'una societat o companyia davant de notari: el 27 de febrer de 1667 els mestres de cases francesos Guillem Tassis i Francesc Vialata, habitants del mas la Codina de Cogolls, s'associen per fer les obres a la casa de Joan Masnou de Sant Pere Sacosta.

Els contractes de construcció ofereixen la pauta del sistema de treball. Es poden donar casos en què es contracta un sol mestre de cases, que segurament actua com a director o cap de colla. Això passa amb el campanar de Sant Martí de Llémena, quan l'obreria contracta el mestre de cases Joan Cadirac, el 1585; una obra d'aquesta envergadura no la pot realitzar, de cap manera, tot sol. El 1638 en el contracte de reforma i edificació del mas Cloperes, d'Anglès, s'encarrega aquesta feina al mestre de cases Jaume Bordes, i el 1639 la capella del Roser de Constantins la realitza el picapedrer Pere Tell. També pot passar a la inversa, és a dir, que hi apareguin tots els professionals involucrats. Així s'esdevé amb les cases que es contracten al puig de Sant Esteve d'en Bas: el 1615 es contracta conjuntament els mestres de cases francesos Joan Sairola i Joan Xesa, i el 1624 es contracta de nou Joan Xesa, ara al costat d'Antoni Farja. En la realització de la capella de Sant Salvador dins de l'església parroquial de les Planes, contractada el 1637, trobem la participació triple dels mestres de cases Francesc Bori, Francesc Barnó i Joan Sala. En la realització del campanar de l'església parroquial de Sant Esteve d'en Bas, el 1664, intervenen quatre picapedrers i mestres de cases: Joan Petit, Cirici Bardí, Cirici Giral i Gaspar Giral. Un exemple precís d'associació ferma i, potser, de llarga durada és el que es dona entre Blai Mas i Joan Giral, que el 1622 contracten la realització del mas Llongafollia i el 1623, una casa al puig de la Rectoria, a Sant Feliu.

Però molts dels aprenents de picapedrers resten anònims o només surten esmentats ocasionalment com a testimonis d'èpoques i contractes. Se'ls anomena «familus», és a dir, treballador, que correspondria a l'aprenent o potser un equivalent, el paleta o el manobre. El picapedrer Joan Guilló (a.) Blanc té com a aprenent Joan de Deu, un noi francès procedent del bisbat de Rodès, esmentat el 1567. El 1612 junt al picapedrer Francesc Armans hi trobem el treballador francès Pere Bordes. No és casual que el treballador francès Pere Xiseres, habitant de Sant Feliu de Pallerols, fill de Joan Xiseres i de Mundeta, de la parròquia de Sant Amanç, faci el llegat testamentari següent, si no és per alguna intervenció directa —de manobre picapedrer?—:

Item lleix per caritat a la fàbrica nova de la isglésia de dita present vila y als obres y administradors de aquella deu lliures barceloneses, ab càrrech y obligació que sien tinguts y obligats de fer celebrar per la mia ànima en la capella de Nostra Senyora de Roser de la present vila, deu misses, encarregant y pregant a dits mos manumissors que tingan vigilància y cuydado de fer que sien celebradas, seguida ma fi, dites misses tant prest com se puga fer. ⁵

4. Arxiu Comarcal de la Garrotxa (ACGAX), Notaria del Mallol, Antoni J. Figuerola, *Manuale*, 1633-1634 (142) [1634, maig, 23], f. 53r.

5. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Miquel Ombert, *Prothocollum?*, 1620 (225) [1620, maig, 7], f. 284v.

El 1633 el mestre de cases Esteve signa com a testimoni al costat del seu aprenent, Miquel Pinell.

La manera més habitual i fàcil d'accedir a l'ofici és seguir els passos del pare i mestre, esdevenir aprenent des de la infància, dins la pròpia família. Malauradament això és difícil de copsar a través de la documentació, que en deixa pocs rastres, i l'ofici de mestre de cases és el que menys rastre ha deixat —a diferència del de fuster i ferrer, o el de teixidor i sabater—. Aquest buit documental és molt indicatiu. La manca de documentació d'una normativa que estipuli les categories i el seu accés —amb la superació d'exàmens i proves— fa pensar que un picapedrer o mestre de cases esdevé mestre després de molts d'anys d'experiència, pujant d'escalafó de manera natural. La manca de gremis de la construcció en aquestes zones rurals, amb una estructura regulada d'aprenent/fadrí/mestre, fa que no hi hagi llibertat total en la jerarquització, però sí alguns canvis: les figures dels mestres i dels aprenents són ben clares, mentre que la del fadrí o oficial queda desdibuixada —a diferència de la dels fusters i els ferrers—. Per altra banda, la falta de gremi dificulta el control de qualitat. El 1628 el mestre de cases i picapedrer francès Joan Cosinyer, habitant de la vall d'en Bas, nomena procurador el seu fill Antoni Cosinyer, que també és picapedrer «meu laborando». El 1581 Joan Cadirac (a) Blanc, «lapidista seu architector» de Sant Feliu de Pallerols, apareix al costat de Guillem Lafont, «etiam architectore eius famulo»: un arquitecte que treballa per a un altre arquitecte?

L'existència de famílies senceres, de pares i fills, que es dediquen al mateix ofici, fins i tot l'esment de nets o avis, indica que la feina s'aprèn generació rere generació i, anant encara més enllà, s'emparenta amb altres famílies del mateix ram o bé amb altres famílies que es dediquen a oficis complementaris, com els de ferrer i fuster. Algunes de les famílies més notables són els Barnó —Francesc, Joan, Josep, Miquel i Rafel—, que actuen sobretot a Sant Feliu de Pallerols; els Boada, que s'emparenten amb els Blanc, els Guilló i els Cadirac, amb l'afegit que es repeteixen els noms, cognoms i motius en diferents generacions i això en dificulta la individualització; i la família Giralt, establerts a Sant Feliu i les Planes. Per tant, una via prou eficaç per entrar dins aquest grup laboral és crear un lligam familiar, començant de manobre i aprenent, fins a casar-se amb la filla del mestre, lligam que es pot refermar amb mestres de cases i picapedrers de la mateixa procedència geogràfica, on la llengua —i la cultura?— francesa tenen un paper rellevant. El picapedrer Pere Pusalgues es casa amb Joana, la filla d'un altre picapedrer francès, Esteve Prunés, que s'estableix a Sant Feliu a finals del segle xvi. Alguns picapedrers francesos que emigren al Principat diuen que són fills d'altres picapedrers, però bona part dels nouvinguts són fills de pagesos, treballadors o artesans i menestrals en general, que aprenen el nou ofici aquí. Gemma Domènech ha interpretat aquesta endogàmia i continuïtat de l'ofici familiar per al pes del gremi —a la ciutat de Girona—, ja que afavoreix l'accés als familiars i assegura el control de la competència i, al seu torn, la pervivència de certs privilegis (Domènech 2001: 120-123). Anirem veient com, en la ruralia, existeix un fenomen paral·lel al de les ciutats, sense el constrenyiment i la imposició del gremi.

Aquells mestres de cases francesos emigrants semblen deixar obres a mig fer en el seu lloc d'origen, algunes de les quals queden sense cobrar quan emprenen el viatge de vin-

guda sense retorn. Nomenen procuradors alguns parents perquè els gestionin les propietats, les lligítimes i els deutes. El 1610 el mestre de cases francès Pere Cosinyer, natural de Sant Esteve de Grossany, al veïnat de Cossinyer —a Llemotges—, vivia a Sant Feliu i va nomenar procurador un compatriota seu, Joan Sairola, un altre mestre de cases, perquè li reclamés obres pendents, per això li va entregar un «Memorial del que deuen en Rosselló a mestre Joan Coffinyer, mestre de cases».⁶ Aquest document inclou les feines que havia realitzat en aquesta regió de la Catalunya Nord: el mestre de cases Curós, de la parròquia de Roca d'Albera, li deu disset ducats; el batlle de Brulla, catorze reals; uns altres catorze reals per les obres de Palau; vuit reals, un pagès de Sureda; Joan de Brulla, tres sous i vuit diners en moneda del Rosselló i dos sous que va deixar prestats al germà del mestre Curós, i tot plegat sumava deu ducats i tres sous. El 1643 el mestre de cases francès Esteve Xumell, establert a Sant Privat d'en Bas, nomena Pere de Borbó, pagès de Marcilhac, perquè li recuperi trenta lliures que li devia Francesc Giralt, un altre mestre de cases francès.

Els arquitectes, picapedrers i mestres de cases no fan cap distinció a l'hora de construir els edificis urbans i rurals, les cases de poble mitgeres i les cases de pagès o masos aïllats; per tant, no podem dir que els uns o els altres siguin especialistes en edificis concrets, segons el seu ús, sinó tot el contrari, s'adapten a la demanda. Potser només cal afegir el matís dels mestres de molins, suposadament especialistes en edificis hidràulics. En alguna ocasió, el 1667, s'indica que Sebastià Tallet és un «domorum architectori», però no creiem que només fabriqués cases. Aquestes tres tipologies bàsiques d'edificacions —esglésies, masos i cases de poble— es donen simultàniament, i sovint l'una porta a l'altra. A més, cal afegir-hi múltiples construccions en les quals intervenen tots: ponts, pous, forns, moles o rodes de molí, piques baptismals o d'aigua beneïda, tombes i senzilles làpides sepulcralcs.

Arquitectes o mestres de cases?

La terminologia d'aquesta època pel que fa als arquitectes, mestres de cases i picapedrers, és confusa i ha donat lloc a un debat encès sobre el significat de cada un d'aquests termes. El notari sovint relaciona i associa els oficis de mestre de cases i arquitecte, i en alguna ocasió, els de picapedrer i arquitecte. Dins una escala laboral, en un nivell inferior trobem el picapedrer —o, en llatí, *lapicida*—, que podem definir com el professional que té com a ofici el treball de la pedra. El mestre de cases —*magister domorum*— és el que dirigeix picapedrers, paletes o manobres, i és capaç de construir edificis i realitzar obres d'una certa envergadura que requereixen certes habilitats. Els oficis de picapedrer i de mestre de cases poden considerar-se per separat i/o conjuntament. Joan Guilló (a) Blanc, a mitjan segle xvi, és anomenat doblement amb els dos oficis. Un pas més enllà, en una categoria superior, hi ha els «mestres picapedrers» i els «mestres-mestres de cases». Així són anomenat, a principis del segle xvii, Joan Blanc, Martí Vernac, Bernat Brasac, Joan Albert, Joan Farja, Joan Cairola, Gabriel de la Cambra i Blai Cosinyer.

6. ACGAX, Notaria de Sant Quintí d'en Bas, Antoni M. Mercadal, *Manuale*, 1610 (O-559) [1610, març, 25], f. 83v.

L'ús de la paraula arquitecte —*architector*— en els registres notarial i sacramental s'ha de veure com un cultisme que empren els notaris o els rectors. Realment no són pas tants els arquitectes qualificats d'aquesta manera, a voltes i indistintament esmentats com a arquitectes i en altres ocasions com a mestres de cases: Joan Cassan, Miquel Balandia, Francesc Bernadia, Pere Mas, Joan Xampell, Antoni Casadevall, Guillem Viola, Jaume Bordes, Pere Cadirac, Joan Cadirac (a.) Blanc i Pere i Guillem Celles —d'origen francès, establerts a mitjan segle XVI, el primer a Sant Feliu de Pallerols i el segon a les Planes—. El 1562 Pere Celles és anomenat «architector seu lapicida» i el 1568-1569 a Guillem Cellers se li diu «architectori seu magistro domorum», igual que a Joan Martra. El 1579 Antoni Tardà és considerat picapedrer, més que no pas d'arquitecte, paraula que apareix ratllada en el document. A principis del segle XVII trobem el francès Antoni Giralt Boada. Els francesos Joan Guilló, Joan Juí i Pere Mas, establerts a Sant Feliu a la segona meitat del segle XVI, són els únics arquitectes i picapedrers al mateix temps.

La historiografia està d'acord a matisar el significat del concepte d'arquitecte, sens dubte copiat però molt diferent del que es dona a Itàlia, on la professió estava totalment intel·lectualitzada. Els grans arquitectes italians del Renaixement —Brunelleschi, Alberti, Palladio, Vignola o Serlio, per posar uns exemples— havien desenvolupat un treball teòric a partir de l'estudi de l'antiguitat, de les lleis de la perspectiva i de l'ofici de la construcció. En un procés totalment invers al dels nostres picapedrers i mestres de cases locals, dubtem que mai agafessin una escarpa i un martell. Aquí, habitualment a l'època moderna i per herència medieval, es desenvolupa una concepció artesanal del treball, basada en els coneixements adquirits a través de la pràctica i l'experiència (Bosch 2009: 207; Carbonell 1986; Garriga 1986).

Totalment oposats —potser amb algun matis— són els nostres arquitectes, que treballen a peu d'obra. Potser alguns d'ells disposen de llibres dels autors italians esmentats abans o, més aviat, compren làmines soltes, de les quals poden copiar models o elaborar els seus propis dibuixos. Només coneixem un cas, el del mestre de cases de Sant Feliu, Joan Blanc, que el 1594 realitza un portal per a la capella del Roser del monestir d'Amer, «lo qual portal serà fet de la forma y manera compta en un llibre del dit mestre Joan Blanch continuat vuyt fulls, ço és, tot llis, sense talla, tenint vuyt palms de amplària y dotze de alçària». ⁷ Aquest llibre que aquí s'esmenta pot tenir dues interpretacions: que sigui de dibuixos que hagi realitzat ell mateix, copiats o d'invenió pròpia, que serveixin de model per a obres diverses, o bé que sigui un llibre imprès d'algun arquitecte italià. La idea no és descabellada si tenim present que els mestres de cases i els picapedrers desenvolupen els seus propis llibres, amb els dibuixos i les traces per crear les diferents peces: tenim el cas del mestre mallorquí Josep Gelabert, que el 1653 escriu les *Vertaderas traças del Art de Picapedrer*, el primer llibre d'estereotomia escrit en llengua catalana (Rabasa 2011). A Catalunya no se n'ha conservat cap fins al segle XVIII, però havia de ser un fenomen habitual, com ho era a la resta de la península Ibèrica (Calvo López 2009; Bonet Correa 1989).

7. AHG, Notaria d'Amer, Benet Mercader Caldeduc, *Tertius manuale*, 1593-1597 (260) [1594, maig, 15], f. 41v-42v.

Seguint amb aquesta idea de l'estereotomia, hem constatat la importància del treball ben fet de la pedra en molts edificis: el carreu o bloc de pedra està perfectament tallat, escairat i polit, sense marques externes que n'enlletgeixi l'aspecte, perfectament col·locat en una façana, una obertura, un arc o fent cantonada. Les inscripcions que s'hi realitzen, sobretot a les llindes, són senzilles i pràctiques, perquè indiquen l'any de construcció i el propietari —o senyor útil, clergue o laic—, en català o en llatí. Algunes inscripcions més llargues, inclosa alguna frase, com passa, per exemple, a les finestres de can Finet Vell, a la plaça del Firal de Sant Feliu de Pallerols, que inclouen errors de redacció o lletres girades, suggereixen cert analfabetisme. La influència d'aquestes inscripcions ve directament de l'escriptura notarial i, a continuació, el picapedrer les adapta al seu estil. Així doncs, trobem un predomini de les xifres romanes i les seves derivacions: el 0 és ben rodó. L'1 té forma de pal, és a dir, empra una xifra romana. El 2 té forma de Z, amb els angles ben marcats. El 3 és angular i rodó alhora. El 4 és totalment angular, emprant la lletra de tipus càmbria. El 5 és sinuós, en forma de S. El 6 és molt interessant: el pal superior és llarg i s'enfila cap amunt i a la dreta, mentre que l'inferior es cargola cap endins. El 7 també és molt angular i inclinat, formant un angle de 45°. El 8 és rodó a la part inferior i pla a la superior, i el 9 és molt rodó, amb una cua llarga, semblant a un 6 invertit. Els notaris suggereixen la forma i la mida dels números i la tipologia de les lletres, paraules i inscripcions, i els picapedrers els graven sobre la pedra en baix relleu. Bàsicament, els elements que apareixen inscrits són els noms propis enmig de les dates.

Salaris i jornals

Els contractes de construcció de cases i capelles ens donen la pauta per valorar els edificis complets o sencers, els preus finals i tancats, és a dir, a preu fet. Les cases mitgeres, de dimensions reduïdes, si aprofiten material vell o d'enderroc i de segona mà, són més assequibles i relativament barates, si bé n'hi ha de més cares, de nova planta, amb preus que es disparen. En comparació, les èpoques, els albarans i els rebuts ens donen preus parcials, segons els jornals. Un memorial dels deutors del mestre de cases Joan Serra, del 1599, ens indica que s'anota totes les obres que ha realitzat i que no li han pagat, que són moltíssimes. El seu jornal és de l'ordre de dos sous i mig. Molts jornals els cobra en espècie: faves, blat, forment, castanyes, ordi i civada. Semblantment ho fa Antoni Xesa el 1632, a qui paguen vuit lliures pels jornals, entre les quals hi ha incloses dues quarteres de blat al preu de dues lliures i deu sous. Al segle XVII trobem una gran diferència entre els salaris dels picapedrers i els dels mestres de cases, que poden arribar a doblar-se, mentre que els salaris dels manobres s'acosten als dels mestres de cases. El preu del jornal ve determinat per la feina. El 1633 el picapedrer Francesc Giralt cobra entre tres i quatre sous per cada jornal que dedica a recobrir la teulada i fer l'escala del mas Graeres.

A les ciutats els gremis marquen els horaris i els preus dels jornals, és a dir, les remuneracions mínimes i les màximes. A Girona la confraria dels Sants Quatre Màrtirs estableix a partir del 1578 un horari màxim de cinc de la matinada a set de la tarda, però aquí no ho

Quadre 1
Preus de contractes (alguns exemples)

Any	Obra	Preu
1564	Casa dins la muralla de Sant Feliu de Pallerols	13 lliures i mitja
1585	Campanar de Sant Martí de Llémèna	135 lliures
1590	Casa d'en Pibernat, al puig de Sant Esteve d'en Bas	336 lliures
1594	Portal del monestir d'Amer	60 lliures
1599	Cabanya del mas Reixac, Sant Esteve de Llémèna	2 lliures
1615	Casa al puig de Sant Esteve d'en Bas	53 lliures
1622	Mas Llongafollia, Sant Feliu de Pallerols	3 quarteres de forment, 3 de mestall, 4 de fajol, 1/2 de faves, 1 de nous i 41 lliures
1623	Casa al carrer del Puig de la Rectoria, Sant Feliu de Pallerols	20 lliures
1624	Casa al puig de Sant Esteve d'en Bas	32 lliures
1625	Casa al carrer del Puig de la Rectoria, Sant Feliu de Pallerols	28 lliures i 10 sous
1625	Casa al carrer del Puig de la Rectoria, Sant Feliu de Pallerols	13 lliures
1625	Casa al carrer del Raval, Anglès	16 lliures
1637	Capella de Sant Salvador, a l'església parroquial de Sant Cristòfol de les Planes	81 lliures
1638	Mas Cloperes, la Cellera de Ter	50 lliures
1639	Capella de Sant Isidre, a l'església de Sant Privat d'en Bas	61 lliures
1639	Capella del Roser, a l'església de Constantins	105 lliures
1641	Casa i molí de Benet Olmera, les Planes	50 lliures
1643	Sagristia, presbiteri i petxina, a l'església de Santa Maria de Sales	80 lliures
1643	Mas Vila, Sant Julià de Llor (reforma)	40 lliures
1649	Casa del sastre Joan Surós, Anglès (reforma)	92 lliures, 3 sous i 8 diners
1653	Casa del sabater Jeroni Plana, les Planes	315 lliures
1667	Casa/mas de Joan Masnou, Sant Pere Sacosta	9 francs i mig (moneda francesa)

Font: elaboració pròpia a partir de fons notariais.

sabem, i els preus dels mestres passen dels sis sous el 1602 als deu sous el 1643; primer els fadrins cobren entre quatre i cinc sous, i després, vuit sous; els aprenents no cobren res fins al 1643, i llavors en cobren sis. Els manobres passen de cobrar quatre sous a cobrar-ne sis (Domènech 2001: 107).

Pel que fa a la nostra zona, rural, els salaris són completament —i sorprenentment— diferents i, en general, molt més baixos. Mentre que ens és molt difícil poder parlar dels picapedrers —per falta de dades—, sí que podem establir una pauta pel que fa als mestres de cases i manobres. Els sous dels picapedrers que coneixem —de la casa del fuster Antoni Roure, a les Planes, el 1606, i de la casa d'En Graeres, a Sant Esteve d'En Bas, el 1633— són de tres sous el jornal. No existeix un preu fix o regular que creix i evoluciona a l'alça, sinó que els preus varien segons el tipus d'obra i el mestre. Els mestres de cases que van construir el mas Comelles de Joanetes, el 1586, cobraven cinc sous el jornal, mentre que els del mas Toronell de Ridaura, el 1594, en cobraven tres, xifres que sí que augmenten en la construcció dels molins: els mestres especialistes en molins van cobrar vuit sous al molí de les Comes de Joanetes (1608) i uns altres set sous al molí de Vilamala de les Encies (1665), mentre que al molí de la Conqueta de Sant Feliu (1650) van cobrar-ne dotze.

Els salaris dels manobres i aprenents sempre estan fixats per sota dels dels mestres; per tant, podríem assimilar-los als de les feines que fan els fadrins i oscil·len entre els dos i els sis sous. Aquesta llibertat de preus afavoreix la contractació ràpida, sovint informal —oral—, d'obres petites i mitjanes, amb moviments i desplaçaments constants dels mestres de cases a la recerca de feina; en definitiva, afavoreix el dinamisme en la construcció. Per acabar, deduïm que és molt més barat construir-se una casa o reparar-la a la ruralia que no pas a les ciutats.

Per altra banda, hi ha una multitud d'obres que no poden considerar-se edificacions com a tals, però que mereixen ser registrades i formalitzades, segurament perquè ocasionen conflictes i malestar entre veïns —parets mitgeres, tapament de finestres o obertures que no permeten entrar la llum, límits poc clars entre les parcel·les— o perquè impliquen les universitats, les obreries o bé altres institucions: són les obres de clavegueram, canalització d'aigua i fonts, murs i parets, basses de cànem i femers, baixades, pendents i escales, tombes i làpides sepulcral, etc. El 1578 els cònsols d'Amer contracten els serveis de Domingo de la Coma per construir una font d'aigua potable a la plaça de la vila per vint-i-una lliures, contracte en el qual es comprometen «de fer tots los manobres que serà menester y donar-li cals, sorra, pedras, canons y oli».⁸ El 6 d'abril de 1579 els paraires Llorenç Olmera i Bernat Lavaixera (a.) Olmera i el sastre Miquel Deure, tots de les Planes, a despeses comunes, signen un contracte de fabricació d'«una devallada còmoda, sufficient per a devallar y montar bestiar, carregar y descarregar, y altres convenients y ben vistes a dits Olmeras, per la mateixa casa de dits Olmeras, a comunes despeses de dites parts, axí que, per tant la una part com l'altre, dins lo corrent any tant prest com qualsevol de les parts ne requerà l'altre, prenent lo principi de dita davallada en lo carrer y faent aquella ab lo

8. AHG, Notaria d'Amer, Pau Serra, Manual, 1577-1581 (245) [1578, agost, 28], 64v-65r.

revolt ab pedres y cals, axí com conexeran los mestres experts y àbils», i s'afegeix que «lo forat de la paret migere per hont se passa sie closa ab bona pedre y calç».⁹

Construcció i treball de la pedra

La pedra és l'element imprescindible per als picapedrers i mestres de cases, la matèria primera emprada arreu, en masos, cases i esglésies, la qual, tractada amb gran cura i delicadesa, fa encarir una obra. Coneixem les pedreres locals, algunes només a través de la documentació i d'altres perquè les hem localitzat *in situ*, i algunes que coincideixen. És difícil, però, situar cronològicament una pedrera: les més vistoses, actualment visitables, són les explotades al segle XIX i sobretot al XX, per obtenir llambordes amb les quals s'empedraven la majoria de carrers. La construcció de la capella del Roser de Constantins el 1639 obliga el picapedrer Pere Tell «que jaheu de provar la pedra picada de Contestins si és bona, y que la haje de pichar allí».¹⁰ En la reforma del 1638 del mas Guàrdia, de la Celler de Ter, s'indica que prengui «pedra de Canadell o de Girona» per fer una aigüera, però no s'indica la procedència de les altres parts o peces. A Amer, la realització d'un portal nou dins el monestir el 1594 obliga a «lo dit mestre Joan Blanch, convé y en bona fe promet, sots lo jurament devall scrit, que a sos gastos y despesa trençarà la pedra per dit portal en la padrera de Amer y aquell després picarà y assentarà en la dita ysglésia».¹¹ No sabem, però, on està ubicada aquesta pedrera, potser a la costa de Santa Brígida o als cingles de Sant Climent. El contracte que fa el rector Jeroni Concs a Llätzer Cisterna sobre la seva tomba dins el monestir d'Amer, de quinze lliures i sis sous, indica que farà la làpida al taller del picapedrer a Girona: «les pedres y los sis pilars y los jornals de portar-se'n Amer assantar dita sepultura y dos ferros pertants en dites loses, cals y sorra y la despesa d'ell y dels que cuidaren asentar dita sepultura».¹² A Sant Feliu de Pallerols hi ha obertes diferents pedreres prop del mas Ombert —en el llibre d'obra de l'església parroquial s'indica que la pedra prové d'aquí—, del cingle de Rocalba i dels Estaldats.

A diferència dels ferrers i els fusters, els picapedrers i els mestres de cases no tenen un espai adequat, un taller o una botiga, per aprendre l'ofici, sinó que l'aprenen a peu d'obra, és a dir, a l'edifici que estan construint o reparant. Cadascú guarda les seves eines a casa seva, o bé queden dipositades temporalment al lloc de l'obra. En molts contractes s'especifica qui aporta les eines, qui les arregla, en té cura i les manté. Per tant, les eines són un bé i un objecte molt preuat: compassos i escaires, escodes, rossets, macetes i buixardes, punxons i escarpes, mallals i martells. Disposem de molt pocs inventaris de picapedrers i mestres de cases que ens aportin dades, precisament, de les seves eines, llibres, dibuixos, gravats o traces. Els inventaris dels mestres de cases Joan Vaixeres (1636), amb una

9. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Joan Vilar (a) Ombert, *Protobocollum*, 1579 (183) [1579, abril, 6], f. 63r.

10. AHG, Notaria d'Anglès, Joan Lavèrnia, *Manuale*, 1638-1639 (22) [1639, febrer, 24], f. 104r.

11. AHG, Notaria d'Amer, Benet Mercader Caldeduc, *Tertius manuale*, 1593-1597 (260) [1594, maig, 15], f. 41v.

12. AHG, Notaria d'Amer, Rafel Albert, *Manual*, 1600-1608 (267) [1606, desembre, 29], f. 221r.

casa al carrer de Demont de les Planes, i de Joan Boixó (1639), habitant de la casa del mas Lloral, de Sant Julià de Llor, no revelen res atribuït al seu ofici. L'inventari del picapedrer Joan Sala (1662), amb una casa situada prop del cementiri de Sant Feliu, registra «duas escodas. Item tres tascons de ferro bons. Item deu escarperas. Item un compàs. Item una masseta de ferro [...]. Item un tallant de picar pedras bo. Item un martell de paradar. Item un escayre dolent».¹³ I l'inventari del picapedrer Llorenç Boada, amb la casa al carrer del Pont, de Sant Feliu, que li fa la seva vídua el 1666, només esmenta «una massa de ferro, una escoda y dos malalls y dos hohet scarperas».¹⁴ El seu desgast fa que s'hagin de portar al ferrer. El 1626 el ferrer Mateu Duran cobra sis sous a Joan Blanc «per adobar las puntas dels martells dels picapedrers de dita obra de dita casa»,¹⁵ és a dir, del mas Boïgues de Sant Esteve d'en Bas.

Existeixen diferents sistemes de treball de la pedra, és a dir, de «trenca la pedra»: l'un, directament a les pedreres; l'altre, a peu d'obra. En tots dos casos, també amb la fusta, la sorra i la calç, el transport és primordial, amb la intervenció de carreters o mulers. Tot fa encarir el procés. El 1648 es paga al mestre de cases Pere Fortet per «fer tota la fayena a sos gastos, sols la senyora [del mas Vilamala de les Encies] li té de donar calç y sorra, y allò la y té de portar a peu de obra, y dit Fortet se tinga de fer la despesa»;¹⁶ aquesta fórmula és habitual. El 1641 els mulers Jacint Camps i Guerau Costa transporten 987 càrregues de pedra, 568 càrregues de sorra i vuitanta-una quarteres de calç per fabricar la pallissa de Caterina Llorella, a més de teules, cairons i fustes; per tot plegat cobren quaranta lliures, tretze sous i quatre diners. El 1667 el mestre de cases Miquel Barnó dedica onze jornals «per a tragar calç, pedras y arena» i se li paguen tres lliures, dotze sous i quatre diners, que són «per lo preu fet a mi tocant de adobar la vostra casa siga en la present *que quidem opera per vos facta sunt quo mandato baiuli presentis villa* [de Sant Feliu?, Nicolau Xoriguera?] *vobis facto ad recuperandum dictam domum eo quia erant necessarias at conservandum dictam domum*».¹⁷

En els contractes de construcció i en les èpoques d'obres apareixen sovint indicades les parts que han d'estar elaborades amb pedra, les quals es consideren més importants. Les obertures són, amb diferència, les més preuades i valorades: portes i finestres s'elaboren amb pedra —brancals, llinda i ampit— i/o amb fusta —la llinda—, i si és necessari, també s'aprofiten aquestes parts dels edificis precedents o s'utilitzen de segona mà. Llavors segueixen els angles o pedres cantoneres. En la reforma del 1638 el pagès Amer Guàrdia demana al mestre de cases Jaume Bordes que faci al seu mas de la Cellera de Ter «un por-

13. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Rafel Arimany, *Quartum Manuale* i *Quintum Manuale*, 1661-1662 (241) [1662, juliol, 10], f. 37v-38r.

14. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Joan Dens, *Protocollum*, 1665-1669 (264) [1666, gener, 27], f. 13r (2a. num.).

15. ACGAX, Notaria de Sant Quintí d'en Bas, Antoni M. Mercadal, *Manuale**, 1626 (O-575) [1626, juliol, 12], f. 116r.

16. Arxiu del Monestir Sant Joan de les Abadesses (AMSJA), Notaria de les Planes, Miquel A. Isalguer, K15A (578a), 1r vol. [1648, octubre, 14], s.f.

17. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Joan Dens, *Protocollum*, 1665-1669 (264) [1667, maig, 7], f. 54v. La cursiva és nostra.

tal de pedra del Vilavella a la cort dels bous y llavarà al qui ara y està pera asentar al sobre dit portal, tenint lo dit Guàrdia en dita casa las pedras seran menester per dit portal, y en al portal posarà les armes y seran lo nom de Jesús ab un cor ab tres claus, lo nom y l'any».¹⁸

En la construcció del mas Llongafollia, a Sant Feliu de Pallerols, contractat el 1622 pels comerciants i mercaders Gabriel i Nicolau Solà, pare i fill, als mestres de cases Blai Mas i Joan Giralt, s'especifica molt bé com han de ser aquestes parts:

[...] dits pare y fill Solans tingan donar a dits mestres les pessas de pedra picada necessàries per fer lo portal may de fora de pedra picada de dita casa, portant-los ditas pessas de pedra picada a peu de obra, y ells dits mestres tingan de assentar dit portal. Item que dits mestres tingan de fer en dita casa los portals de pedra picada qye dits Solans los assenyalaran, sis vulla voldran de pedra picada sis vulla de pedra borda, affaysonadas com se dey fer entre bons mestres y en los llochs hont dits Solans los designaran y dits Solans los tingan aportar la pedra necessàries per dita obra a peu de obra. Item dits mestres tingan y prometen de fer construyr y edifficar en dita casa sinch finestras de pedra picada en los llochs hont dits Solans los assenyalaran, y dits Solans los tingan a donar les pessas de pedra picada que tenen en la present vila de llur casa vella, y les pessas de pedra picada que faltaran per dites finestres dits mestres les tingan de trencar, picar y tallentar y obrar tot a llur punt y també tingan de tallentar y tornar renovellar totes les pessas de pedra picada velles de dites finestres. [...] Item tingan de fer dits mestres de cases las canteras de dita casa de pedra picada o borda conforme dits Solans la los aportaran sens haver-les de picar dits mestres si no posar les pessas al escayre y affaysonadas per fer cantonada.¹⁹

De manera pràcticament idèntica actuen els mateixos mestres de cases en la construcció d'una casa al puig de la Rectoria de Sant Feliu el 1623.

La llar de foc és segurament la part central de la casa, l'element simbòlic a l'entorn del qual es reuneix la família. Les llars més elaborades simulen una porta: uns brancals i una gran llinda al damunt, esculpits en relleu, i una gran llosa com a base, on s'encendrà el foc, com la que s'ha conservat al mas Jonquer. El 1590 la reconstrucció de la casa de Pibernat, a Sant Esteve d'en Bas, incloïa que «dit mestre Joan [Xaumeta (a) Roca] tinga a fer dues o tres llosas per la llar, les quey seran mester de pedre picada que tinga a fer. Item lo forn té a fer de pedre picada lo sol. Item l'aygüere y sitials de pedre picada».²⁰ L'aigüera pot ser un peça única, tallada en un sol bloc, semblant en la forma a les piques d'oli, però molt més baixa. I el forn sovint s'afegeix a la casa o el mas, i apareix com una protuberància a l'edifici: el picapedrer ha de preparar les pedres de la finestreta d'entrada i la llosa del sòl. Una altra casa a Sant Esteve d'en Bas, el 1615, que encarrega el ferrer Pere Martí als mestres de cases Joan Sairola i Joan Xesa, obliga el ferrer a subministrar escarpes i macetes als mestres per tal de fer

[...] la porta forana de pedra picada, ço és, puntajat com lo d'en Tort y duas finestras també com las d'en Tort, picades y puntejades. Item lo tauler de pedra picada y puntejada, lo de baix de fusta y una aygüera

18. AHG, Notaria d'Anglès, Joan Lavèrnia, *Manuale*, 1638-1639 (22) [1638, desembre, 1], f. 116v.

19. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Joan Ombert, *Manuale*, 1622 (126) [1622, novembre, 27], f. 494r-495v.

20. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Joan Vilar (a) Ombert, *Protocollum*, 1590 (193) [1590, juliol, 2], f. 275r.

també picada ab sos setials picats. Item dintre de la casa un pilar picat fins al sostre de qui en amont aboscassat. Item un forn de pedra picada, boca y brasera y la sola del que volrà sols no sia de pedra picada. Item totes les altres finestres y porta que restarà les ayan de fer de guix. Item nos avant que dit farrer sia obligat a portar-los tot lo menester per a fer dita casa a peu d'obra y ells dits mestres ayan de fer tota la manobra a pedra y calç.²¹

El 1642 el mestre de cases Pere Fortet cobra una lliura per fer una porta i dotze sous per una llosa per a la llar. A vegades es parla de l'escala o les escales: la que puja de la planta baixa al primer pis sol ser de pedra, més solemne i robusta, mentre que la que va del primer al segon pis sol ser de fusta, força dreta, més barata i fàcil de col·locar.

A les esglésies, a més de les obertures, tenim campanars i façanes senceres, arcs i claus de voltes, algunes trones, columnes o pilars, escales i altars, que també són elaborats amb carreus de pedra, seguint files. Així s'indica en la construcció de la capella de Sant Isidre de l'església de Sant Privat d'en Bas, contractada el 1639 al picapedrer Pere Boada:

[...] fent la paret de part de darrera després de quatre palms lligada ab los sperons, y fent alt volta grassa, y lo rodador de la volta de pedra picada, comensant-la de fer de baix de la flor del ampadrat de la isglésia a fins tot lo rededor, y en blanchir bé dita capella y fer lo altar de pedra picada y baix al altar fins a una grada que a de ser del modo stà la de Nostra Senyora del Roser, a de fer tot de pedra picada y dit Buada ha de trancar las pedras en la pedrera ahont li apareixerà ser bones y de bon port.²²

En la remodelació del campanar de Sant Esteve d'en Bas, contractada el 1664, es pacta que «los dits mestres no estigan obligats a fer dita obra sinó és lo paradar y picar la pedra».²³ No hem trobat enlloc l'ús del marbre o d'altres materials de qualitat, més cars i d'importació, sinó que apareixen puntualment com a elements ornamentals o culturals —per exemple, l'ara de l'altar major del monestir d'Amer és de jaspi.

A les parets i els murs de càrrega, tant de cases com d'esglésies, s'empra un morter de pedres —de mides petites i mitjanes, sovint sense forma—, sorra, calç i aigua, i a vegades s'hi afegeixen trossos de rajols, teules trencades i altre material de rebuig. A Amer, i sobretot a la Cellera de Ter i Anglès, i també als pobles que segueixen el curs del riu Ter —Sant Julià de Llor i Constantins—, s'empren els rierencs, els còdols o les pedres de riu arrodonides, sovint sense desbastar ni treballar, com a matèria principal per alçar els edificis. Mentrestant, als pobles de les valls d'Hostoles i d'en Bas, inclosos en bona part dins l'actual Parc de la Zona Volcànica de la Garrotxa, es fa servir des de ben antic el basalt, una pedra dura i molt resistent. En algunes voltes s'empra la pedra tosca, col·locada verticalment, en forma d'estalactita, lleugera però resistent. D'aquesta manera queda registrat en el contracte de la casa del sabater Jeroni Plana, de les Planes, que el 1653 realitzen els mestres de cases Pere Fortet i Antoni Feixes, els quals han

21. ACGAX, Notaria del Mallol, Baudili Bosc de Platraver, *Manuale*, 1611-1614 (131) [1615, juliol, 27], f. 160r.

22. ACGAX, Notaria del Mallol, Rafel Orri, *Manuale*, 1639 (148) [1639], f. 68v.

23. ACGAX, Notaria del Mallol, Pèrre Miquel Hospital, *Manuale*, 1663-1665 (163) [1664, abril, 27], f. 264v.

[...] de fer y fabricar conforme ab thenor del que prometen fer y fabricar unas instàncias novas de la part de tremontana, ço és, vint palms franchs de amplària y de llargària, tot lo que té la casa vella y tot lo primer sobra aje de ser volta grassa de pedra tosca o pedra embrocada y tota apunt y enblanquida ab llet de calç, ab un portal qui entre de la casa vella a las ditas instàncias novas fahedoras sotarranas de pedra picada y de alçada de nou palms y sinch de amplària y en los fonaments lo que las parets hauran menester.²⁴

Els murs són de càrrega, per això són tan gruixuts: s'especifica que han de tenir dos o tres pams d'amplada, per aguantar un o dos pisos —o sostres, tal com diu la documentació— al damunt. La construcció de cases noves sovint especifica que s'han de recolzar en els murs de les cases adjacents, cosa que provoca inconvenients i dona lloc a plets i litigis entre veïns. A les plantes baixes trobem voltes grasses, però també s'empra un sistema pla a base de bigues i cairons. A l'interior les parets s'enguixen, es rebaten amb calç o s'hi passa «una llatada de cals blancha» —tal com es diu al mas Guàrdia de la Cellera—. I a l'exterior les façanes es rebaten o s'arremolinen amb una capa de calç i grava o de guix, per allisar-ne la superfície, protegir la paret i preparar-la per eixalbar-la, tal com es mana fer el 1642 al mestre de cases Pere Tell, «per la compra y valor de la cals, treballs y despesa era en la rebatre y embrocar las parets de la casa o pallissa feta en lo hort de dita [Caterina] Llorella»,²⁵ a Anglès.

Les humitats i l'aigua que penetren dins les cases tenen dos punts d'entrada: per la teulada o pel subsòl, en els fonaments o a la planta baixa. Per això l'estat de la teulada o les teulades és un tema recurrent, així com les basses de fems o suc dels animals. El 1607 el muler Francesc Casals i la seva esposa Sàlvia, de Sant Feliu, reconeixien haver fet obres en una casa que els ven el paraire Joan Juí, consistents en la reforma de la planta baixa —on viuen— i de la teulada, per col·locar-hi teules noves. El 1638 Jaume Angelats, de les Planes, fa arreglar la seva casa al mestre de cases Francesc Bori per dues lliures, dotze sous i quatre diners «per lo preu fet de reparar la taulada que era cosa molt necessària y nos podia estar en dita casa sens fer los adobs en la taulada per los meus jornals, cals, herena, claus y teules».²⁶ Les teulades desguassen a les façanes laterals, però quan es construeix una casa veïna, s'obliga a canviar la vessant de la teulada, per no perjudicar-la i evitar humitats i filtracions. El 1575 el serrador d'Amer Joan Torra ven a mossèn Joan Pagès la casa que té al costat de la seva, amb les parets fetes, per vint-i-cinc lliures, amb el pacte que «y si la casa se puga dos vessants com a que altre la deu se les bet que aga de traura los canals».²⁷ El 1630 se signa un arbitri amistós entre dues cases veïnes d'Anglès: la del teixidor de lli Pere Rufí i el seu fill Francesc, i la del bracer Antic Planella i la seva muller, Àngela. Els Planelles tenen una bassa de fems que es recolza a la casa dels Rufins, als quals provoca filtracions, humitats i males olors, per la qual cosa se'ls insta a «enterrar dita bassa fins

24. ACGAX, Notaria de Sant Feliu de Pallerols, Gaspar Arimany, *Manuale*, 1653 (236) [1653, març, 24], f. 242v.

25. AHG, Notaria d'Anglès, Domènec Verdera, Manual, 1642 (25) [1642, març, 20], f. 64r.

26. AMSJA, Notaria de les Planes, Miquel À. Isalguer, 1636-1640 (K16A) [1638, agost, 21], f. 299v.

27. AHG, Notaria d'Amer, Pau Serra i Antoni Benet, *Repertorium actorum*, 1574-1578 (243) [1575, març, 9], f. 57v.

a una mà o mitx palm més alt dels dits fonaments y aja de fer contra la paret de dit Ruffí ahont és dita bassa una paret de una palm y mitx de gros de pedra y morter y més alt que la terra o fems no seran un palm axí bé de pedra y morter»,²⁸ a més de treure uns ceps i un roser enorme que els prenia visibilitat i llum. La documentació no ens diu res dels ràfecs, és a dir, de l'acabament i suport de les teulades que descansa sobre les parets mestres de la façana, però, per sort, s'han conservat en bona part.

Conclusions

El creixement arquitectònic i urbanístic és una de les manifestacions del creixement econòmic i demogràfic d'un conjunt de viles garrotxines i selvatanes molt petites durant la primera edat moderna. Aquestes viles formaven part d'aquelles xarxes o corones que abastien la ciutat de Barcelona des d'una localització muntanyenca prepirinenca. Els casos més espectaculars de creixement de població, entre els censos dels anys 1553 i 1718, són els de les Planes d'Hostoles (388 %), les Preses (279 %), Sant Feliu de Pallerols (222 %) i Sant Esteve d'en Bas (217 %). La presència de la immigració francesa, especialitzada en el treball de la pedra i en la construcció, va afavorir i accelerar aquest procés.

El creixement de cases i carrers d'aquests pobles és desorganitzat, espontani i poc planificat, per la qual cosa trobem carrers estrets, torts i lletjos. I això passa perquè no és un creixement regular o planificat per unes autoritats. Malgrat tot, no és aleatori o anàrquic, ja que depèn del relleu, els rius i l'accés a l'aigua i a les matèries primeres, o, si més no, els té en compte. Un cas excepcional és el Quadro de les Planes d'Hostoles, l'únic intent de construcció d'eixample que segueix un ordre racional, amb clau hipodàmica o romana, patrocinat per la família Olmera. La resta d'eixamples responen a una sèrie de necessitats pràctiques, estan ubicats en punts estratègics de comunicació i llocs de pas de comerciants, mulers, transportistes, carreters i traginers, segueixen els diferents camins rals i se centren en els accessos a les viles.

Els contractes de construcció de les cases ens permeten veure els sistemes de treball, amb un preu convingut o preu fet. Un mestre de cases se situa al capdavant d'una colla de picapedrers, aprenents i manobres. Les col·laboracions entre mestres i picapedrers són habituals, algunes en forma de societats o companyies, però la majoria són informals. Després s'hi afegeixen rajolers, serradors, fusters i ferrers, amb contractes específics o només amb col·laboracions puntuals.

Els principals promotors d'aquests edificis vilatans —o cases mitgeres— són els menestrals i els pagesos de masos que s'estableixen als nuclis urbans, on busquen ambients més dinàmics i sortides laborals. Només poden pagar-los amb censals. Paral·lelament, la construcció, la reparació, l'engrandiment i l'embelliment de desenes de masos estan promogudes pels mateixos pagesos o senyors útils. Uns pagesos benestants vinguts a més foren

28. AHG, Notaria d'Anglès, Gaspar Arimany, *Decimum manuale instrumentorum*, 1629-1630 (13) [1630, juliol, 17], f. 410v.

Gabriel i Nicolau Solà, que passaren a ser comerciants i ciutadans honrats de Girona. El 1622 encarregaren als mestres de cases Blai Mas i Joan Giralt la construcció simultània de dos grans edificis, can Solà i el mas Llongafollia, dins i fora de Sant Feliu de Pallerols. Les elits eclesiàstiques, els canonges de la seu de Girona, inverteixen en propietats a la ruralia. El canonge i ardiaca de l'Empordà Jeroni Puigvert, originari de Sant Iscle de Colltort, el 1611 va encarregar la construcció d'un mas de nova planta al mestre de cases francès Guillem Pusalgues. Un edifici que tindria, evidentment, finalitats agrícoles, però també d'esbarjo.

Bibliografia citada

- ABRIL, I. (2017). *L'art del retaule a l'àrea de Vic. Entre les darrerries del cicle renaixentista i l'entrada de les fórmules barroques (1568-1625 ca.)*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona.
- ALCOLEA, S. (2003). *Catalunya-Europa. L'art català dins Europa*. Barcelona: Pòrtic.
- BARTOLOMÉ, L.; FUMANAL, M.À.; SANJOSÉ, L. (2003). *Sant Pere de Besalú, 1003-2003. Una història de l'art*. Olot: Ajuntament de Besalú i Diputació de Girona.
- BONET CORREA, A. (1989). *Los tratados de cortes de piedra españoles en los siglos XVI, XVII y XVIII*. Madrid: Real Academia de Bellas Artes de San Fernando.
- BORRELL, M. (2011). «L'edat moderna». Dins Narcís FIGUERAS i Joan LLINÀS (coord.). *Història de la Selva*. Girona: Diputació de Girona, p. 355-458.
- BOSCH, J. (2009). *Agustí Pujol. La culminació de l'escultura renaixentista a Catalunya*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona (Memoria Artium, 7).
- BURKE, P. (2000). *El renacimiento europeo*. Barcelona: Crítica.
- CALVO LÓPEZ, J. (2009). «El manuscrito *Cerramientos y trazas de montea*, de Ginés Martínez de Aranda», *Archivo Español de Arte*, vol. LXXXII, núm. 325, p. 1-18.
- CARBONELL, M. (1986). *L'escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV / Diputació de Tarragona.
- CARBONELL, M. (2008). «De Marc Safont a Antoni Carbonell: la pervivència de la arquitectura gòtica en Catalunya», *Artigrama*, núm. 23, p. 97-148.
- DANTÍ, J. (coord.) (2005). *Ciutats, viles i pobles a la xarxa urbana de la Catalunya moderna*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- DANTÍ, J. (coord.) (2011). *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- DANTÍ, J. (coord.) (2015). *L'articulació del territori a la Catalunya moderna*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- DOMÈNECH, G. (2001). *Els oficis de la construcció a Girona, 1419-1833. Ofici i confraria. Mestres de cases, picapedrers, fusters i escultors a Girona*. Girona: Institut d'Estudis de Gironins.
- FUMANAL, M.À.; REIXACH, A. (2011). *Santa Pau. Paisatge amb història*. Olot: Ajuntament de Santa Pau.

- GARCIA ESPUCHE, A. (1998). *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Barcelona: Alianza.
- GARRIGA, J. (1986). *Història de l'Art català. Volum IV. L'època del Renaixement, segle XVI*. Barcelona: Edicions 62.
- GARRIGA, J. (1988). «La gàbia gran no fa millor l'aucell»: l'arquitectura rural postremença i el «siti i forma de la casa» segons Miquel Agustí». Dins Miquel AGUSTÍ. *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*. Barcelona: Alta Fulla, p. 11-20.
- GARRIGA, J. (2003). «L'arquitectura religiosa del segle XVI». Dins A. PLADEVALL (dir.). *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura. II. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos. 2*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 262-287.
- IBÁÑEZ FERNÁNDEZ, J. (2008). «La arquitectura en el Reino de Aragón entre el gótico y el Renacimiento: inercias, novedades y soluciones propias», *Artígrama*, núm. 23, p. 39-95.
- LEMERLE, F.; PAUWELS, Y. (1998). *L'Architecture à la Renaissance*. París: Flammarion.
- MÀRIA, M. (2001). *Renaixement i arquitectura religiosa. Catalunya 1563-1621*. Barcelona: UPC.
- MIDANT, J.-P. (2002). *Viollet-le-Duc. The French Gothic Revival*. París: L'Aventurine.
- MIRALPEIX, F.; SOLÀ, X. (2011). *L'art barroc a Girona*. Girona: Diputació de Girona / «la Caixa» (Quaderns de la Revista de Girona, 155).
- POJADE, P. (2011). «Les xarxes comercials transpirinenques al segle XVII». Dins Jaume DANTÍ (coord.). *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Barcelona: Rafael Dalmau, p. 55-77.
- RABASA, E. (ed.) (2011). *El manuscrito de cantería de Joseph Gelabert, titulado Verdaderas traças del Art de picapedrer. Transcripción, traducción, anotación e ilustración del texto y los trazados*. Palma: Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears / Fundación Juanelo Turriano.
- SALA, C. (1987). *L'art religiós a la comarca de la Garrotxa. El Pre-renaixement, el Renaixement, el Barroc i el trànsit d'una tendència a l'altra (seg. XV a XVII)*. Olot: Alzamora.
- SALES, N. (1983). «Ramblers, traginens i mules (ss. XVIII-XIX)», *Recerques*, núm. 13, p. 65-91.
- SOLÀ, X. (2005). «La capella del Roser de Sant Feliu de Pallerols. Apunts històrics i artístics», *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, núm. 16, p. 121-148.
- SOLÀ, X. (2008a). *La Reforma catòlica a la muntanya catalana. Els bisbats de Girona i Vic (1587-1800)*. Girona: Associació d'Història Rural (Col·lecció Estudis 12).
- SOLÀ, X. (2008b). «L'edat moderna. Els segles XVI i XVII». Dins J. GUTIÉRREZ (dir.). *Història de la Garrotxa*. Girona: Diputació de Girona, p. 321-377.
- SOLÀ, X. (2010). *El monestir de Santa Maria d'Amer a l'època moderna: religió, cultura i poder. De la reforma benedictina a la vigília de les desamortitzacions (1591-1835)*. Barcelona: Fundació Noguera / Pagès.
- SOLÀ, X. (2018a). «Sant Miquel d'Anglès en els segles XVI i XVII: una nova església per a una nova parròquia», *Quaderns de la Selva*, núm. 29, p. 47-68.
- SOLÀ, X. (2018b). *La urbanització renaixentista de Sant Cristòfol de les Planes: «el Quadre» dels Olmera*. Les Planes d'Hostoles: Ajuntament de les Planes d'Hostoles / Culturalària SC.

- SOLÀ, X. (2019a). «Santa Maria de Sales de la Celler de Ter. Disputes per la parroquialitat i construcció de la nova església (segle XVII)», *Quaderns de la Selva*, núm. 31, p. 43-65.
- SOLÀ, X. (2019b). «L'església parroquial de Sant Cristòfol de les Planes: un exemple d'arquitectura gòtica en ple segle XVII», *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, núm. 30, p. 79-104
- SOLÀ, X.; VALLS, J. (2018). *La parròquia i el temple de Sant Feliu de Pallerols*. Figueres: Consell Parroquial de Sant Feliu de Pallerols.
- SOLÀ-MORALES, J.M. (1970). «La immigració francesa a Olot, els segles XVI i XVII». Dins *XLII Congrés de la «Federation Historique du Languadoc Mediterranéen et du Roussillon»*. Perpinyà, p. 17-76.
- VILÀ GALÍ, A.M. (2011). *L'església parroquial de Sant Romà de Lloret de Mar, 1509-2009*. Lloret de Mar: Ajuntament de Lloret de Mar (Es Frares, 13).
- ZERNER, H. (2002). *L'Art de la Renaissance en France*. París: Flammarion. Reed.